

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗАСТАВИ У ДжЕРЕЛАХ РИМСЬКОГО ПРАВА

Заставні правовідносини протягом тривалого часу привертали до себе увагу багатьох дослідників. Застава є одним з істотних фінансово-правових інструментів сучасності, важливим засобом забезпечення матеріальних інтересів кредитора. Різноманітність суспільно-економічних відносин, ризики сучасного світу, фінансова нестабільність та багато інших причин ставлять під питання можливість своєчасного виконання боргових зобов'язань. Ці фактори обумовлюють актуальність обраної тематики дослідження. Фінансовий ринок пропонує безліч фінансових інструментів, за допомогою яких зацікавлені особи можуть досягти матеріального процвітання. Одним із питань у заставних правовідносинах є питання своєчасного повернення кредитованих коштів по закінченні строків дії договору. Ефективність засобів і методів забезпечення повернення кредитних коштів є показниками стабільності всієї фінансово-кредитної системи та надійності правових засобів, що забезпечують її працездатність. Викладене обумовлює актуальність вдосконалення законодавчої бази, усунення прогалин в законодавстві у кредитних правовідносинах.

Історії Стародавнього Риму були присвячені праці Т. Моммзена, І. Л. Маяк. Історії права Стародавнього Риму значну увагу приділили такі вчені, як: Л. В. Гантовер, С. Г. Єрошенков, В. В. Залеський, Л. Л. Кофанов, І. А. Покровський, Г. Ф. Пухта, С. А. Сосна та багато інших. Разом з тим інститут застави у Стародавньому Римі не був предметом окремих самостійних досліджень.

Метою даної роботи є вивчення еволюції розвитку заставних відносин у Стародавньому Римі, виявлення позитивних рис у регламентації цього інституту та обставин, під впливом яких відбувалися зміни у правовому регулюванні заставних відносин у римському праві.

Традиційно вважається, що Рим є культурним спадкоємцем античної Греції. У той же час самотутня культура Стародавнього Риму розвинула і примножила досягнення грецького права. При вивченні правових пам'яток античного Риму виявляються дефініції, які більшою чи меншою мірою не тільки дійшли до нас, а й з невеликими поправками на сучасність і культурну самотутність країни застосовуються і сьогодні. Таке ж положення може бути застосованим і до заставних правовідносин, зокрема іпотеки як специфічного фінансово-правового інструменту, що дозволяє з мінімальними втратами і ризиками для кредитора та позичальника досягти своїх цілей. Сутність заставного відношення полягає у тому, що боржник за кредитною угодою, на забезпечення виконання свого обов'язку повернути зайняту суму, передає кредитору якусь цінну річ. Якщо він не виконує в строк свій обов'язок, то кредитор отримує право продати закладену річ (розпорядитися предметом застави) з тим, щоб за рахунок вирученої суми отримати задоволення по кредитній угоді. Однак

така конструкція заставних відношень була розроблена римським правом не відразу.

Римляни не просто запозичили грецький досвід іпотечного кредитування, але й розвинули його. Аграрна спрямованість римської економіки сприяла тому, що земля становила відносно велику цінність, внаслідок чого принцип приватної власності на землю отримав ґрунтовне законодавче оформлення. Багато дослідників справедливо вважають, що створення законів XII таблиць — це, перш за все, фіксація вже чинного права. Так, поява багатьох дефініцій, що містяться у XII таблицях, традиція відносить ще до періоду перших царів [1, 39].

Відзначимо, що Цицерон при обговоренні різних юридичних казусів інколи посилається одночасно і на стародавні священні закони, і на норми XII таблиць. Священні закони значно давніші децемвірального права, отже, згадані Цицероном норми були зафіксовані в XII таблицях вже вдруге [2, 16].

Все ж існує інша точка зору на характер законів XII таблиць. Відповідно до неї запозичення децемвірів з аттичного законодавства, без сумніву, відіграли певну роль у складанні римського суддебника. Про це прямо свідчать античні автори, посилаючись на те, що перед складанням децемвірального зводу до Греції була послана комісія для спеціального вивчення еллінських законів з метою їх використання у римському законодавстві. Один із пізньоантичних авторів, Ісидор Севільський, взагалі стверджує, що після перекладу децемвіри внесли до XII таблиць деякі із законів Солона [2, 16].

Дана гіпотеза пояснює високий ступінь розробки заставного права вже в царський період існування Риму. Зрозуміло, що мова поки не йде про таку високу форму правовідносин з нерухомістю, як іпотека, тим не менше, процес адаптації грецького права і вироблення своїх правових норм йшов у повній мірі.

Слід зазначити, що заставне право є одним з найстаріших цивільно-правових інститутів. І ті форми заставного права, про які мова піде нижче, є прямими спадкоємцями перших дефініцій, що визначають ставлення заставодавця і заставодержателя, викладених у II і VII таблицях [3, 63]. Беручи за основу текст таблиці VII, відзначається, що законодавство епохи Царів щодо застави більшою мірою було запозичене із Солонових установлень. Даний факт можна пояснити тим, що натуральне господарство не передбачало складних конструкцій законодавства. Тим більше, що в аналізований період общинна форма ведення господарства тільки почала перетворюватися в те, що з часом утворює Римську державу.

І хоча І. А. Покровський стверджує, що цивільне право Стародавнього Риму у період, що вивчається, крім сервітутів, інших речових прав на чужі речі не використовувало, зокрема йому не було відоме й заставне право в його істинному юридичному сенсі [4, 337].

На відміну від І. А. Покровського, Л. В. Гантовер стверджує, що в Римі існували чотири види застави: *fiducia*, *pignus*, *prediatura*, *hypotheca*.

Історично першою виникла *fiducia*. Такий вид застави забезпечував повне задоволення інтересів кредитора, оскільки заставлене майно переходило

у власність кредитора. Одночасно з виникненням застави, кредитор набував статусу власника предмета та мав право володіти, користуватися і розпоряджатися ним на свій розсуд, він мав можливість відчужувати його без попередньої згоди боржника [5, 14].

При *fiducia* сторони домовлялися, що боржник взамін отриманих коштів передавав кредитору заздалегідь обумовлену річ. Дана домовленість супроводжувалася складанням угоди. Ця угода визначала, що кредитор повинен був передати назад предмет застави у разі сплати боргу боржником. При укладанні цієї угоди було обумовлено, що у разі її порушення зі сторони кредитора, коли він відмовлявся повернути предмет застави назад боржникові після виконання основного зобов'язання, боржник мав право подати позов (*actio fiduciae*), звинувачення за яким загрожувало кредитору не тільки обов'язком відшкодувати шкоду, але і моральним безчестям (*infamia*) [4, 166].

Забезпеченням виконання боржником його зобов'язань служила одна з фідучіарних угод (*fiducia cum creditore*), тобто така, яка заснована на довірі. При цьому боржник передавав за допомогою манципації або поступки по суду річ і право власності на неї кредитору, за умови, що після сплати боргу річ повернеться у власність боржника. Якщо ж борг не виплачувався, кредитор остаточно ставав власником речі, залишав її у себе і міг розпорядитися нею по-своєму. *Fiducia* не мала основних ознак заставного права. Не було права власності на чужу річ, оскільки не було його в руках кредитора, бо кредитор отримував на річ повну квіритську власність (лат. *dominium ex jure Quiritium*) у римському праві, це — найдавніший вид власності («по праву квіритів» — *ex jure Quiritium*), суб'єктами якої могли бути римські громадяни або ті з іноземців, яким було даровано *jus commercii* (право торгівлі), не було його і в руках боржника, бо боржник втрачав всяке речове відношення до закладеної речі. Проаналізувавши *fiducia* як форму застави, не у власному, юридичному сенсі, а в сенсі ширшому, економічному, то відмітимо, що з описаними рисами *fiducia* відображала суворий характер примітивного кредиту. Вона є односторонньою, тобто інтерес, якому вона служить, є виключно інтерес кредитора; бажання найсильніше забезпечити кредитора призводило до забуття справедливих інтересів боржника. Все це цілком зрозуміло для того часу, коли кредитні угоди були рідкісною ознакою економічної крайності. Природно, що зі зміною умов і зі збільшенням капіталів *fiducia* була виявлена недостатньою [4, 338].

На підставі вищевикладеного можна з упевненістю сказати, що нерозвиненість державного забезпечення виконання договорів, їх вільна форма укладення (в основному усна) не могли забезпечити прийнятний рівень захисту прав боржника. Вигода від господарського використання заставленого майна часто багата у чому перевищувала суму закладеного майна. Недосконалість інституту *fiducia* зумовила розвиток договору про заставу (*pignus*) [6, 583].

З плином часу і розвитком товарного господарства, на відміну від натурального, різко зростає роль кредиту і, відповідно, засобів його забезпечення. При *pignus* боржник за допомогою неформальної традиції передавав річ не у власність кредитора, а у володіння. Забезпечувальна сила при цьому поляга-

ла у тому, що кредитор утримував у себе річ до сплати боргу. Але при такій конструкції очевидним є подвійна незручність, кредитор не міг розпорядитися річчю, отже, не міг отримати задоволення свого інтересу за рахунок вирученої від продажу вартості, боржник позбавлявся можливості господарського використання закладеної речі (найчастіше, знарядь виробництва) і, тим самим, отримання коштів, необхідних для виплати боргу.

Для того, щоб обійти останню незручність, на практиці стали вдаватися до встановлення на користь боржника прекарного володіння (володіння до запитання) [4, 348] закладеною річчю. Виділивши для забезпечення кредиту річ, боржник одержував згоду кредитора на те, що вона залишиться у його володінні, але буде передана кредитору на першу його вимогу. Безсумнівно, *pignus* є більш прогресивною формою заставних відносин, оскільки урівнює права і обов'язки кредитора і боржника. На відміну від *fiducia*, яка передбачала право власності кредитора на заставлене майно, *pignus* обмежувався лише правом володіння, що з економічної точки зору було вигідно для боржника, оскільки він мав можливість використовувати закладену річ у господарській діяльності і тим самим забезпечити повернення боргу.

Подальшим кроком у розвитку заставного права стала *prediatura*, яка встановлювала правила укладання угод не тільки між приватними особами, а й між приватними особами і державою. При цьому виді заставних відносин не було поділу на рухоме і нерухоме майно. Даний вид відносин чітко описується в Інституціях Гая. Якщо держава продавала річ, її закладену, і якщо власнику вдавалося оволодіти нею, то *usureceptio* була можливою. Але у цьому випадку нерухому власність можна було придбати за допомогою дворічного, давнісного терміну, що звичайно називалось зворотним придбанням володіння давністю. На підставі предіатури особа, що купувала від римського народу (або скарбниці), називалась *praediator* [7, 60].

Одночасно з предіатурою в грецьких провінціях Риму існувала й іпотека. Нова форма застави, що отримала згодом назву *hypotheca*, проникла і в приватний римський оборот, отримавши свою санкцію в преторському едикті [4, 362].

Як зазначає І. А. Покровський, найдавнішим випадком, де знайшла собі здійснення ідея іпотеки, була застава рухомості квартиранта або орендаря. З розвитком найму квартир і дрібних сільських ділянок встановився звичай, що все привезене з собою квартирантом або орендарем, все так зване *illata, invecta, inducta* (меблі, сільськогосподарські знаряддя і т. д.) закладалися господареві з метою забезпечення належного виконання обов'язків з найму з боку квартиранта або орендаря [4, 362]. Так чи інакше, але подібна форма відносин не була позбавлена недоліків. Під приводом несправностей з вини квартиранта господарі часто не випускали його речі, чим обмежували можливість пересування. Щодо оренди сільських ділянок, більш скрутним ставало становище господарів землі. Перебуваючи поза постійним наглядом, орендар легко міг вивести речі. Для того, щоб надати господарям можливість отримати ці речі, преторський едикт установив особливий засіб — *interdictum Salvianum*. Інтердикт, званий Сальвіанським, встановлювався заради придбання володіння, ним ко-

ристувалися *dominus* щодо інвентаря орендаря, який дав його в заставу господареві сільського майна для забезпечення договірної найманої плати [7, 140]. Але цей інтердикт спрямовувався тільки проти самого *colonus*, а не проти третіх осіб. Для того ж, щоб витребувати *iliata investa, inducta* від останніх, децю пізніше було встановлено інший позов — *actio Serviana* [7, 140]. Завдяки цьому останньому позову право господаря на інвентар орендаря набуло характер дійсного речового права: господар міг відшукувати ці речі з рук всякого власника їх. Оскільки принцип публічності іпотеки на відміну від Стародавньої Греції в Римі не дотримувався, кредитор не міг бути впевнений, що це майно вже не закладено. Боржник мав можливість закладати майно у кількох осіб, таким чином, отримуючи під нього кредит, який значно перевищує ринкову вартість застави [8, 19].

Т. Моммзен справедливо зазначив, що замість іпотечного боргу є те, що в наш час закінчує іпотечний процес — перехід власності від боржника до кредитора; навпаки, особистий кредит гарантований широко, оскільки законодавець давав кредитору право вчинити з неоплатним боржником як із крадієм [9, 166].

Ствердження Т. Моммзена доповнено дослідженням С. А. Сосни, який вказав, що історична еволюція пройшла шлях від визнання безумовної правосуб'єктності кредитора за заставою на заставлене майно (із збереженням за заставодавцем лише інтересу в нерухомості по загальному праву) до протилежної за змістом — визнання саме заставодавця суб'єктом права власності (із закріпленням за кредитором інтересу в обтяженою заставою нерухомості) [10, 47].

На основі вищевикладеного простежуються такі закономірності: закони XII таблиць у частині заставних відносин, хоча й були складені набагато пізніше діяльності Солоні і в більшості скопійовані з його законодавства, ні в якій мірі не можна віднести до детально розробленого законодавства. Це пов'язано, перш за все, з тим, що царський період Стародавнього Риму характеризувався, насамперед, общинним способом ведення господарства, який не вимагав детальної розробки законодавства, і відсутністю коштів державного забезпечення.

З плином часу, територіальним зростанням, ускладненням економічних відносин виникла потреба в розробці та застосуванні різних форм забезпечення застави.

Якщо перші форми застави забезпечували інтереси тільки кредитора і абсолютно не враховували інтереси позичальника, такі як *fiducia*, то більш пізні і більш досконалі форми застави, такі як іпотека, в рівній мірі стояли на захисті інтересів як кредитора, так і боржника.

До перспектив подальшого дослідження можна віднести той факт, що законодавець Стародавнього Риму не розрізняв іпотеку щодо рухомого і нерухомого майна. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження розвитку заставних відносин взагалі та іпотеки, зокрема, в більш пізній період Римської імперії, а також форми запозичення заставного законодавства в середньовічній Європі та тій території, на якій знаходиться сучасна Україна.

Література

1. Маяк И. Л. Рим первых царей : Генезис Римского полиса / И. Л. Маяк ; ред. С. П. Костриков. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. — С. 260.
2. Кофанов Л. Л. Законы XII таблиц и проблема *sodales* : Межвузовский сб. науч. ст. «Античность Европы» / Л. Л. Кофанов. — Пермский ун-т, 1992. — С. 15–22.
3. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под ред. С. Л. Утченко. — М. : Изд-во социально-эконом. лит., 1962. — 664 с.
4. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. — СПб. : Летний Сад, 1999. — 525 с.
5. Гантовер Л. В. Залоговое право / Л. В. Гантовер. — СПб. : Гос. тип., 1890. — 784 с.
6. Основные институты гражданского права зарубежных стран : Сравнит.-прав. исслед. / рук. авт. кол. В. В. Залесский. — М. : НОРМА, 2000. — 648 с.
7. Гай. Институции. Кн. 1–4 / Рос. АН ; Ин-т всеобщей истории ; Центр изучения римского права ; пер. с лат. Ф. Дыдынского ; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Савельева. — М. : Юрист, 1997. — 361 с.
8. Ерошенков С. Г. Анализ истории и эволюции ипотеки на примере развитых и развивающихся стран [Электронный ресурс] / С. Г. Ерошенков. — М., 2004. — Режим доступа к журн. : <http://www.s-s.v.ru/shop/jpb=1752>
9. Моммзен Т. История Рима. В 4 т. Т. 1 (кн. 1–3) / Т. Моммзен. — Ростов н/Д. : Феникс ; М. : Зевс, 1997. — С. 635.
10. Сосна С. А. Залог недвижимости по праву афро-азиатских стран англосаксонской правовой группы / С. А. Сосна // Залог и ипотека в российском и зарубежном праве : материалы междунар. науч. конф., 8–9 дек., 1998 г. — М. : Изд-во ИГиПРАН, 1999, — С. 44–47.

Анотація

Баурда М. М. Законодавче закріплення застави у джерелах римського права. — Стаття.

У статті досліджені особливості становлення заставних правовідносин у Стародавньому Римі. Виявлені основні риси у регламентації цього інституту. Визначені обставини, під впливом яких відбувалися зміни у правовому регулюванні заставних відносин у римському праві. Охарактеризовані історичні етапи формування заставних правовідносин та їх вплив на законодавчий порядок у розглянутий період.

Ключові слова: інститут застави, іпотека, римське право, боржник, кредитор, зобов'язання.

Аннотация

Баурда М. М. Законодательное закрепление залога в источниках римского права. — Статья.

В статье исследованы особенности становления залоговых правоотношений в Древнем Риме. Выявлены основные черты в регламентации этого института. Определены обстоятельства, под влиянием которых происходили изменения в правовом регулировании залоговых отношений в римском праве. Охарактеризованы исторические этапы формирования залоговых правоотношений и их влияние на законодательный порядок в рассматриваемый период.

Ключевые слова: институт залога, ипотека, римское право, должник, кредитор, обязательства.

Annotation

Baurda M. M. Legislative fixing of mortgage in the sources of the Roman law. — Article.

The article is dedicated to the research of peculiarities of the pledge legal relations formation in Ancient Rome. It reveals the main features in regulation of this institution. The author defines circumstances under the influence of which the changes in the legal regulation of the pledge relations in Roman Law took place. The historical stages of the pledge legal relations formation and their influence on the legislative order in the given period are characterized in the article.

Keywords: institution of pledge, mortgage, Roman law (*jus civile*), debtor, creditor, obligations.